२ । ६ । १०२ ॥ मौलिः ३ कोटीरम् ४ उष्णीषम् ५ । इति हेमचन्द्रः । ३।३१४ ॥ मकुटम् ६ मौलीकः ७ शेखरम् ८ अवतंसः ९ वतंसः १० उत्तंसः ११ उष्णीवकम् १२ कोटीरकम् १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । ८६ । ७७ ।

"मुकुटेनापतत्तस्य काञ्चनो वज्रभूषितः ।"

तथा च महाभारते । १ । ३० । ३८ ।

"रजांसि मुकुटाग्रेण सुस्थितानि व्यधर्षयन् ।"

टाप् । स्त्री, मातृगणविशेषः । यथाचैव । ९ । ४६ । २३ ।

"कालेहिका वामनिका मुकुटा चैव भारत ॥")

मुकुटी, स्त्री, अङ्गुलिमोटनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

मुकुन्दः, पुं, विष्णुः । तस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—

"मुकुमव्ययमान्तञ्च निर्व्वाणमोक्षवाचकम् ।
तद्ददाति च यो देवो मुकुन्दस्तेन कीर्त्तितः ॥
मुकुं भक्तिरसप्रेमवचनं वेदसम्मतम् ।
यस्तद्ददाति विप्रेभ्यो मुकुन्दस्तेन कीर्त्तितः ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११० अध्यायः ॥ निधिविशेषः । (यथा, मार्कण्डेये । ६८ । ५ ।

"यत्र पद्ममहापद्मौ तथा मकरकच्छपौ ।
मुकुन्दो नन्दकश्चैव नीलः शङ्खोऽष्टमो निधिः ॥"

अस्य गुणादिकं निधिशब्दे उक्तम् ।) रत्नभेदः । कुन्दुरुः । इति मेदिनी । दे, ३८ ॥ (यथा च पर्य्यायः ।

"कुन्दुरुस्तु मुकुन्दः स्यात् सुगन्धः कुन्द इत्यपि ।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) पारदः । इति हेमचन्द्रः । २ । १२९ ॥

मुकुन्दकः, पुं, पलाण्डुः । केचित्तु मुकन्दकस्थाने मुकुन्दक इति पठित्वा जवनानां मुदं कन्दतीति पृषोदरादित्वात् दलुक् कन्देरत उत्वेति व्याचक्षते । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।

"विशोषी तत्र भूयिष्ठं चरकः समुकुन्दकः ।")

षष्टिकव्रीहिः । यथा, भावप्रकाशे ।

"षष्टिकः शतपुष्पश्च प्रमोदकमुकुन्दकौ ।
महाषष्टिक इत्याद्याः षष्टिकाः समुदाहृताः ॥"

मुकुन्दुः, पुं, (मोचयति विषयान्तरानुरागमिति । अन्तर्भूतण्यर्थे मुच् + कः । न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम् । तं उन्दत्यार्द्रीकरोतीति । उन्द + उन् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) कुन्दुरुः । इत्यमरटीकायां मथुरानाथः ॥

मुकुम्, अ, निर्व्वाणम् । भक्तिरसः । प्रेम । यथा,

"मुकुमव्ययमान्तञ्च निर्व्वाणमोक्षवाचकम् ।
तद्ददाति च यो देवो मुकुन्दस्तेन कीर्त्तितः ॥
मुकुं भक्तिरसप्रेमवचनं वेदसम्मतम् ।
यस्तद्ददाति विप्रेभ्यो मुकुन्दस्तेन कीर्त्तितः ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११० अः ॥

मुकुरः, पुं, (मक + "मकुरदर्दुरौ ।" उणा० १।४१। इत्यत्र । बाहुलकादकारस्थाने उकारः इत्युज्ज्वलदत्तोक्तेः उरच् ।) दर्पणः । (यथा, नैषधे । ४।५९ ।

"कुरु करे गुरुमेकमयोघनं
बहिरितो मुकुरञ्च कुरुष्व मे ॥")

वकुलद्रुमः । कुलालदण्डः । इति मेदिनी । रे, २०३ ॥ मल्लिकापुष्पवृक्षः । इति विश्वः ॥ (यथा,

मुकुरकुसुमभृङ्गानातपत्रं ध्वजं वा
दधिफलमथ नौकाममृताम्बूलवज्रम् ।
कमलकलसशङ्खं भूषणं काञ्चनं वा
भवति सकलसिद्ध्यै श्रेयसे रोगिणाञ्च ॥"

इति हारीते द्वितीयस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥) कुलवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ कोरकः । इति हेमचन्द्रः ॥

मुकुलः, पुं, क्ली, (मुचति कलिकात्वम् । मुच् + उलक् । इति भरतः ॥ मुचेरुलः । कत्वमुत्वञ्चेति कत्वे अकारस्योत्वे मुकुल इति रायः ।) ईषद्विकसितकलिका । तत्पर्य्यायः । कुट्मलः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १६ ॥ (यथा, रघौ ।९।३१।

उपहितं शिशिरापगमश्रिया
मुकुलजालमशोभत किंशुके ।")

मकुलः ३ पौटकोरकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ शरीरम् । आत्मा । इति धरणिः ॥ (राजपुरुषविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।६।२५३।

"इत्थं लब्धजया राज्ञी तत्पक्षाभ्यग्रहीद्रुषा ।
यशोधरं शुभधरं मुकुलञ्च सबान्धवम् ॥")

मुकुष्ठः, पुं, वनमुद्गः । तत्पर्य्यायः । मयष्टः २ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । ग्राहित्वम् । कफपित्तज्वरनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

मुकुष्टकः, पुं, (मुकुं स्तकति प्रतिहन्ति । स्तक + अच् पृषोदरादित्वात् साधुः ।) वनमुद्गः । मुगानी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । मयष्टकः २ । इत्यमरः ।२।९।१७। मुकुष्ठः ३ मयष्ठः ४ । इति श्रीधरः ॥ मपष्टकः ५ । इत्यन्ये । इति भरतः ॥ मुद्गष्टकः ६ मकुष्टकः ७ मयुष्टकः ८ । इति टीकान्तरम् ॥ (तथास्य विवयः ॥

"विदलान्नानि वक्ष्यामि शृणु पुत्र ! यथाक्रमम् ।
यवगोधूमचणका माषामुद्गाढकौ तथा ॥
मुकुष्टकाः कुलत्थाश्च मसूराश्चिपुटास्तथा ।
निष्पावकाः कलायाद्या विदलान्नानि कीर्त्तयेत् ॥"

इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ॥

"मुद्गान् मसूरांश्चणकान् कुलत्थान् समुकुष्टकान् ।
आहारकाले यूषार्थे ज्वरिताय प्रदापयेत् ॥"

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)

मुकूलकः, पुं, (मुच् + बाहुलकादूलच् पृषोदरादित्वात् कुत्वम् । ततः संज्ञायां कन् ।) दन्तिवृक्षः । इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥ (तथास्य पर्य्यायः ॥

"चित्रा दन्ती निकुम्भः स्यादुपचित्रा मुकूलकः ।
दाक्षायणी विशल्या च तथोडुम्बरपर्ण्यपि ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

"दन्त्युदुम्बरपर्णी स्यान्निकुम्भोऽथ मुकूलकः ।
द्रवन्ती नामतश्चित्रान्यग्रोधा मूषिकाह्वया ॥"

इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥)

मुक्तः, त्रि, (मुच् + क्तः ।) प्राप्तमोक्षः । मोचितः । इति मेदिनी । ते, ४४ ॥ नन्दितः । इति शब्दरत्नावली ॥ (नृपविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ७ । १६२५ ।

"हदचम्पकभृत्यस्य जेलकाख्यस्य तत्सुतम् ।
मुक्तो नामाग्निकं प्राप्तो नृपतेराप्ततामगात् ॥"

ऋषिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । १०० । ३१ ।

"अग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च शुचिर्मुक्तोऽथ माधवः ।
शुक्रोऽजितश्च सप्तैते तदा सप्तर्षयः स्मृताः ॥")

मुक्तकं, क्ली, (मुच्यते स्मेति । मुच् + क्तः । संज्ञायां कन् ।) क्षेपणीयास्त्रम् । इति केचित् ॥ (काव्यविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । २९५ ।

"वृत्तगन्धोज्झितं गद्यं मुक्तकं वृत्तगन्धि च ॥")

मुक्तकञ्चुकः, पुं, (कञ्चुक इव कञ्चुकः मुक्तः कञ्चुको येन ।) अचिरत्यक्तत्वक्सर्पः । तत्पर्य्यायः । निर्मुक्तः २ । इत्यमरः । १ । ८ । ६ । उज्झितकञ्चुके, त्रि ॥

मुक्तचक्षुः, [स्] पुं, (मुक्तं सर्वतः क्षिप्तं चक्षुर्येन ।) सिंहः । इति शब्दमाला ॥ मुक्तनेत्रे, त्रि ॥

मुक्तरसा, स्त्री, (मुक्तः रसो यस्याः ।) रास्ना । इति रत्नमाला ॥ (विवरणमस्या रास्नाशब्दे ज्ञातव्यम् ।) त्यक्तरसे, त्रि ॥

मुक्ता, स्त्री, (मुच्यते स्म । मोच्यते निःसार्य्यते इति वा । मुच् + क्तः । टाप् ।) रास्ना । इति रत्नमाला ॥ रत्नविशेषः । मोती इति हिन्दीभाषा । अस्या अधिष्ठात्री देवता चन्द्रः । इति ज्योतिषम् ॥ तत्पर्य्यायः । मौक्तिकम् २ । इत्यमरः । २ । ९ । ९३ ॥ सौम्या ३ शौक्तिकेयम् ४ तारम् ५ तारा ६ भौतिकम् ७ तौतिकम् ८ अम्भःसारम् ९ शीतलम् १० नीरजम् ११ नक्षत्रम् १२ इन्दुरत्नम् १३ लक्ष्मीः १४ मुक्ताफलम् १५ बिन्दुफलम् १६ मुक्तिका १७ शौक्तिकम् १८ शुक्तिमणिः १९ शशिप्रभम् २० स्वच्छम् २१ हिमम् २२ हिमवलम् २३ सुधांशुभम् २४ सुधांशुरत्नम् २५ । लक्ष्मीस्थाने लक्ष्यं शशिप्रभस्थाने शशिप्रियं हिमवलस्थाने हैमवतं सुधांशुभस्थाने भूरुहं इति च पाठः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शौक्तिकम् २६ । इति भावप्रकाशः ॥ शुक्तिबीजम् २७ हारी २८ । इति शब्दरत्नावली ॥ कुवलम् २९ । इति जटाधरः ॥ अस्या गुणाः । सारकत्वम् । शीतत्वम् । कषायत्वम् । स्वादुत्वम् । लेखनत्वम् । चक्षुष्यत्वञ्च । तद्धारणगुणः । पापालक्ष्मीविनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ वृष्यत्वम् । बलपुष्टिदत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ अपि च ।

"मौक्तिकञ्च मधुरं सुशीतलं
दृष्टिरोगशमनं विषापहम् ।
राजयक्ष्मपरिकोपनाशनं
क्षीणवीर्य्यबलपुष्टिवर्द्धनम् ॥"

अस्या लक्षणं यथा,—

"नक्षत्राभं सुवृत्तमत्यन्तमुक्तं
स्निग्धं स्थूलं निर्म्मलं निर्व्रणञ्च ।